

'ושוקדים על לימודם':

ישיבת 'עץ חיים' ומסגרות לימוד תורה בחצר 'החורבה'
בשלהי התקופה העות'מאנית

איל דודסון

מבוא

'ישיבה בוחר' – בחור ישיבה בהגייה האשכנזית, הוא מונח שבימינו מוגדר כאפיון חברתי וכלכלי ידוע. בימי היישוב הישן בעיר העתיקה היה מונח זה צריך עיון: מיהו 'בחור'? ירושלים הייתה עיר של לומדים, ואת ספטלי הלימוד השונים חבשו לאו דווקא 'בחורים', אלא גם ילדים וזקנים¹, למדנים מופלגים ומשנני תהלים, בטלנים וחסרי מעש לצד סוחרים ועמלי כפיים². מצב זה נכון במיוחד בחברה האשכנזית, שהחשיבה את ערך תפוצת לימוד התורה בציבור הרחב. ועוד, מהי 'ישיבה'? בירושלים של אותם ימים הכיל מונח זה גוונים רבים: בתי מדרש גדולים והומים וקבוצות לומדים מצומצמות בחדר קטן, מוסדות ציבוריים ולומדים בחסות נדבן פרטי, ישיבות של ימי חול וישיבות של סופי שבוע, ישיבות יומיות וישיבות לשעה או שעתיים ביום, ישיבות יום וישיבות לילה, ישיבות ללימודי תורת הנסתר (קבלה) וישיבות ללימודי תורת הנגלה (הלכה). חלק מן הגוונים הללו נכיר להלן.

כשהגיע הרובע היהודי לשיא תפוסתו, במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, כבר מלאה ירושלים ישיבות מפה לפה. וכך נמסר ב־1874: 'בית [מדרש] כזה, אם היה בעיר אחרת, היה קולו נשמע בכל כתבי העתים. לא כן בירושלם, קולו נחבא בין קולות יתר כל בתי המדרשים הרבים, ושרגא בטיהרא [וונכמו] נר בצהריים] הוא³. המולת הלימוד הייתה מסימני ההיכר של הוויית החיים בין החומות: 'בכל פינה שהיית פונה

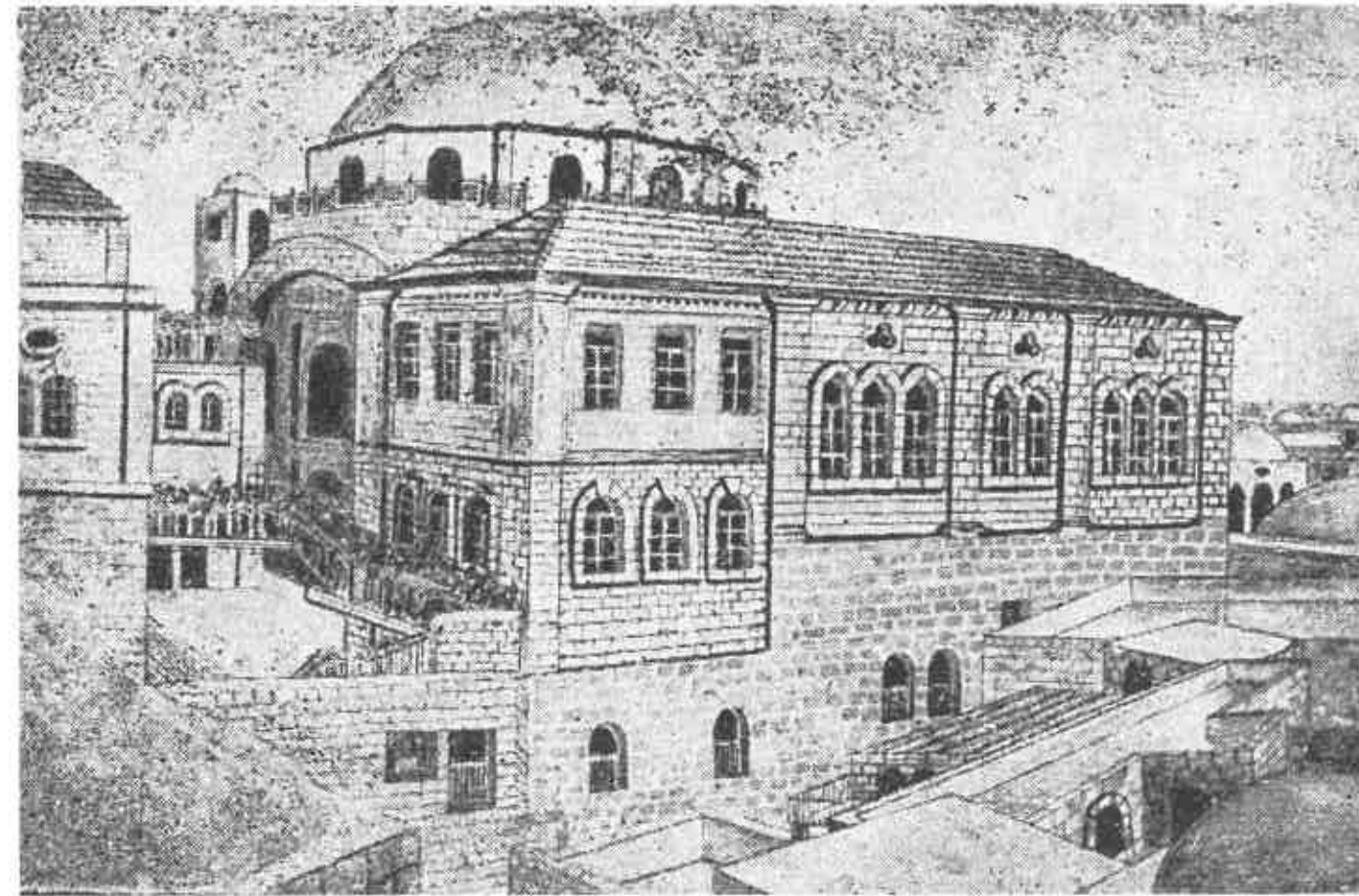
1. 'תורה חוזרת על אכסניא שלה, וגם היום נוכל לאמר, שהתורה בציון היא, ודבר ה' בירושלים. מוצאים אנו ב"ה ישיבות, ובהן ישישים ואברכים למאות, ירבו. ולמרות בטלנותם ושפלותם שנראה בחיצוניותם, במלבושיהם, בהילוכם, שכולטות לעין ה[א]ה הפתאמי, הן המה מחזיקי קרנא, יש מהם שבקיאים בחדרי תורה, דרשי קו"ח [קל וחומר], מלאים מן לזן, יש להם ידיעה גדולה בהגית העולם, ויד בחכמות אחרות' (יבנ"ה, 'ירושלם: מצבה החוחני', חבצלת, כ"ד בכסלו תרס"ט).

2. בירושלים העתיקה היו כמה ישיבות שכונ 'ישיבת בעלי בתים', ויועדו לפועלים ולסוחרים.

3. 'ריבלין, 'מגדל הלבנון צופה פני ירושלים', הלבנון, י"ז בשבט תרל"ד.

בעיר העתיקה, נפגשת בחצר של יהודים, ובאזניך היה מצלצל קול תורה של תינוקות דבית רבן!⁴ לפי תיאור נפלא מ־1890 דמתה העיר העתיקה למעין ישיבה אחת גדולה:

מכל דבר, גדולה או קטנה, היה עולה ריח מיוחד, ריחה של ירושלים, וסתם ירושלים בימים ההם משמעה: ירושלים העתיקה הסגורה בין החומות חיי המסחר היו מצומצמים למאד [...] אבל לעומת הדלות החומרית, כן גדול ומגוון היה העושר הרוחני של יהודי ירושלים של אז. מכל בית כנסת בקע קול תורה ותפלה מפי המון רב של יהודים המשכימים ומעריבים בהם, והם משכימי קום ומאחרי שֶׁבֶת. זרבים גם הקובעים 'משמרות' ללילות שלמים. כך דמתה כל ירושלים כמין ישיבה אחת בבתים מחולקים. הקדושה היתה ניבטת מכל זווית ופנה, והשכינה היתה שורה בכל מקום.⁵

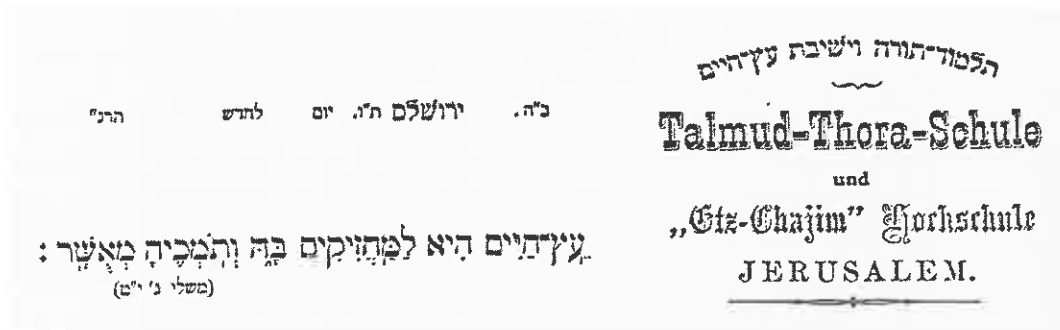

ישיבת עץ חיים ובית הכנסת החורבה, ראשית המאה העשרים

4. י"א ט"ג לוויס, בשערין ירושלים, ירושלים תש"ט, עמ' 113.
5. א' חיות, ששים ושלש שנה בירושלים, ירושלים תשי"ד, עמ' 17.

אפשר כמובן לטעון שתיאורים אלו מופרזים וצובעים בגוונים עזים מדי את סמטאותיה החיוורות של העיר העתיקה,⁶ אבל הם משקפים בלא ספק את הריבוי היחסי של מסגרות הלימוד. ריבוי זה גרם למצוקה במקומות לימוד. אמנם נפתחו ישיבות במתחמים פרטיים,⁷ אבל הרובע היהודי סבל ממחסור חמור ביחידות דיור, ומשום כך נפתחו בתי כנסת ואגפים שונים בתחומם לרשות לומדים:⁸ 'מבלעדי בית הכנסת הראש, אשר לאשכנזים [החורבה], נמצאו עוד בתי מדרש וישיבות, המחזרים עם חדרי תפלה, אשר במו יגו הגדולים בתלמוד, ושם נדברו ההוגים איש את רעהו, לצרף עבור סיגי כל דין ודין במצרף הבחינה להבינו'.⁹

במאמר זה אסקור בקצרה את המידע על הלימוד בחצר האשכנזים בשלהי ימי התקופה העות'מאנית. המאמר אינו נוגע בסוגיות היסטוריות כבדות משקל המתבקשות מן העיסוק בתכנים שהוא מעלה, כגון הקשרים היסטוריים, הקיום הכלכלי של הישיבות ולומדי התורה, זהותם של המלמדים, הלומדים והתורמים, והיבטים חברתיים, ארגוניים או פוליטיים. לכל אלה נדרשת התייחסות מחקרית מקיפה הרבה יותר. כאן אבקש להאיר פן מרכזי אחד בהווי החיים בחצר החורבה – לימוד התורה באגפי מבניה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.

כותרת הפרסומים הרשמיים של ישיבת עץ חיים, שלהי המאה התשע עשרה

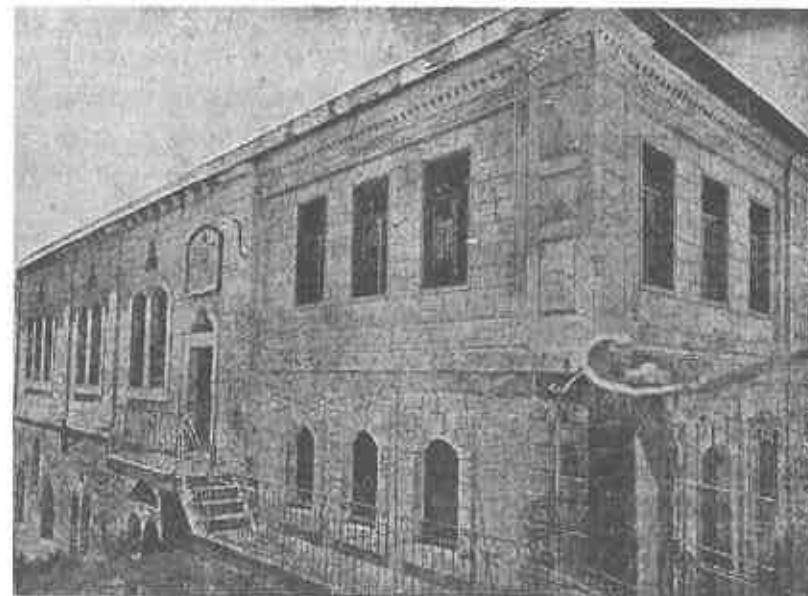
ישיבת 'עץ חיים' הכללית

השם 'עץ חיים' מקפל בתודעה ההיסטורית של ירושלים את עולם לימוד התורה האשכנזי-פרושי בעיר מאמצע המאה התשע עשרה, אולם עיון בשורשיו מלמד שהוא קשה להגדרה גאוגרפית-היסטורית. ראשיתו מעורפלת מבחינה היסטורית, וריבוי האתרים שבהם פעל ושמות המשנה של המסגרות שפעלו

6. ב־1900 היה מי שראה בעין אוהדת פחות את תופעת ריבוי הישיבות וטען שחלקן פיקטיביות: 'תור הישיבות [מלבד עץ חיים ותורת חיים] הנה קטנות מאלה בכמותן ובאיכותן, מלבד הישיבות אשר מציאותן מתקיימת רק בשמות מצלצלים, בחותמות יפות ובטפוסים גליונות נדפסים הדר, בשביל לקבץ על פיהם כסף מאחינו שבגולה, הנתבעים ונותנים' (א"ש הירשברג, בארץ המזרח, וילנה תר"ע, עמ' 304).
7. 'ואלו הם בתי מדרשות כלליות, מלבד כמה וכמה מדרשות פרטיים, שכמה רבנים שיש להם בית המדרש בפני עצמו' (מפקד הספרדים בירושלים תרל"ה, כ"י מונטיפיורי, המכון לתצלומי כתבי יד: [להלן מתכ"י], 540, הספרייה הלאומית [להלן ס"ל], F' עמ' 06162).
8. 'טירקיא: בתי ספר לב"י בירושלים', המגיד, י' באדר בתרכ"ו.
9. ל"א פרנקל, ירושלימה, וינה תר"כ, עמ' 180.

בסמיכות אליו מקשים את הבנת קורותיו והתפתחותו.¹⁰ גם המחקר המדעי תרם מעט מאוד להארת פרק חשוב זה בתולדות ירושלים.¹¹

על מקור השראתה של הישיבה אפשר ללמוד משמה. 'עץ חיים' נקראה על שם ר' חיים מוולוז'ין,¹² תלמידו החשוב של הגאון מוילנה ומי שנחשב ליורשו בהנהגת יהדות ליטא, כור מחצבתם של האשכנזים-פרושים בירושלים מראשית המאה התשע עשרה. הישיבה שייסד בוולוז'ין בראשית המאה התשע עשרה נחשבה למפעל תורני מרכזי ביותר ולבית היוצר של שיטת הלימוד הליטאית.¹³

בניין ישיבת עץ חיים בחצר החורבה, ראשית המאה העשרים

ישיבת 'עץ חיים' מראשיתה עד 1860

ישיבת 'עץ חיים' נוסדה ב־1841 בחצר החורבה בירושלים בראשות ר' שמואל סלנט, שעלה באותה שנה לירושלים ונחשב מאז למנהיג העדה. תחילה נוסד בית ספר ('תלמוד תורה') ללומדים צעירים, אך עד מהרה הוא התרחב ונדרשו לו חדרים לימודיים נוספים שלא נמצאו בחצר החורבה, ועל אף הקמתה של קופה מיוחדת למימון פעולתו נקלע המוסד לקשיים כלכליים חמורים.¹⁴ ב־1850 יצא ר' שמואל סלנט למסע גיוס תרומות בוילנה, ואז הועלה בפעם הראשונה הרעיון לייסד 'ישיבה נכבדה', כלומר ישיבה ללומדים ברמה גבוהה בהמשך לתלמוד תורה. ב־1855 נוסדה 'חברת תלמוד תורה' כדי לשמש מסגרת כלכלית וחינוכית עבור מוסד החינוך לצעירים. בין הגדרות החברה המוצהרות הייתה הכשרת הצעירים להיכנס בתום מסלול הלימודים היסודי 'באופן שהוא ראוי להכנס בין תלמידי הישיבה הגדולה שבכולנו'.¹⁵ שתי רמות הלימוד הכלליות שנקבעו היו תלמוד תורה לצעירים וישיבה למתקדמים.

ב־1858 נרתם ר' שאול בנימין הכהן ('הרב מראדושקביץ') לפעולה להרחבת המוסד ולביסוסו. בתום פעילותו, שהייתה מלווה בהתנגדות עזה מצד גורמים אשכנזיים,¹⁶ נקבע מקום התלמוד תורה והישיבה בחצר החורבה ואז גם נקבע סופית שמו: 'התפשטות חוגי המוסד לא לפי יכולת עדת האשכנזים העניינים] הכריחה את המנהלים להפיץ מכתבי בקשה לנדיבי חו"ל, גם התעתדו לשלוח שד"ר [שלוחא דרבנן], והיו צריכים לתת שם (פירמא) להמוסד, ויקראו לו "עץ חיים", מאז נודע המוסד הכפול הזה בשמו: "התלמוד תורה דתשב"ר [דתינקות של בית רבן] וישיבת עץ חיים הכללית".¹⁷

התפתחות הישיבה: 1860-1880

בשנים הבאות נערכו מבצעים אחדים שתכלית כולם שיפוץ המבנים העומדים לרשות ישיבת 'עץ חיים' והרחבת כיתות הלימוד, אלא שלעיתים תכופות נאלצו התלמידים ומוריהם למצוא חדרים מחוץ לחצר החורבה המלאה עד גזותיה. ב־1861 נאלצה הישיבה לעזוב זמנית את חצר החורבה, כנראה לחצר 'אור החיים',¹⁸ אף שכשנה קודם לכן נוספו לה חדרים חדשים.¹⁹

ר' משה נחמיה כהנוב הועמד בראש הישיבה ב־1864, ובזמנו קיבל המוסד תנופה משמעותית.²⁰ כך תיאר הוא את המקום:

בית המדרש תלמוד תורה, ועל גבו בית המדרש עץ החיים. בשני המדרשים האלה מתפללים כוותיקין [...] בבית המדרש עץ חיים הנזכר לעיל לומדים כל היום בני ישיבה, הנקראת ישיבת עץ החיים, והראש ישיבה שלהם מגיד לפנייהם שני שיעורים בגופי תורה ופוסקים. בתי תלמוד תורה הנזכרים לעיל, המה בסך הכל שלשה עשר חדרים בנויים ברוב פאר והדר מאבני גזית [...] בערך שני מאות ילדים, ונחלקים להרבה מדרגות, על פי ראות עיני הגבאי צדק, ומבחן המשגיחים שיחיו [...] משם יכנס בכי טוב לישיבת

10. "בן־אריה תלה את חוסר הבהירות בבלבול בין 'תלמוד תורה' ו'ישיבה' (בן־אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע עשרה, העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 347), אבל כפי שנראה בהמשך המוסד עץ חיים כלל בתוכו את שניהם, ולא נראה שזהו מקור הבלבול.

11. את המחקר המקיף והעשיר ביותר שעוסק בתולדות התפתחות ישיבת עץ חיים ערך הרב יחיאל מיכל טוקאצ'ניסקי (בתי חסד בירושלים: ג. תצר רבנו יהודה החסיד זלה"ה ובית הת"ת דתשב"ר וישיבת עץ חיים הגדולה; א"מ לונג [עורך], לוח ארץ ישראל שמושי זספרותי לשנת התרס"ד, ירושלים תרס"ג, עמ' 121-167), אלא שהמקורות שעמדו לרשותו, מלבד ידיעותיו הבלתי אמצעיות, אינם ברורים, וקשה להעריך את טיבן המדעי של העובדות המובאות בו. החוקרים המעטים שעסקו בעניין זה במאה העשרים נסמכו על מחקר מיושן זה ונמנעו מלבקר.

12. א"ר מלאכי, 'הגר"א והעליה לארץ', תלפיות, ד, א-ב (תש"ט), עמ' 252.

13. ו' לאם, תורה לשמה: במשנת רבי חיים מוולוז'ין ובמחשבת הדור, ירושלים תשל"ב, עמ' 25-37.

14. טוקאצ'ניסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 129.

15. שם, עמ' 130-132.

16. א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל אביב תשכ"ו, עמ' 107-116.

17. טוקאצ'ניסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 141.

18. [ש"ש בווארסקי], 'דמעת העשוקים', חבצלת, ט' בחשוון תרכ"ד וראו א"ר מלאכי, פרקים (לעיל, הערה 16), עמ' 116.

19. טוקאצ'ניסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 142-143.

20. ראו מ" (כהני, שאלו ירושלים, ירושלים תשכ"ט, עמ' ג-כג).

עץ החיים הנזכר לעיל, אם ראוי ומוכשר לזה [...] ועוד נמצא בחצר הזה כמה דירות לתלמידי חכמים וחשובים ולשמשים, כמה בורות המספיקים מים ליושבי בית המדרש, ולהדרים בדיחות הנזכרות לעיל, שתי מקואות [...] בית ועד לאטיפת הרבנים והנכבדים לאיזה צורך לפעמים. אשרי העם שככה לו!²¹

באותה שנה נמסר גם פירוט המבנים שעמדו לרשות הלומדים במקום:

ועתה בחסדי ה', הנה כל החצר [החורבה] הנ"ל וכל אשר בוקי וטהור קדש בידי האשכנזים הנקראים בשם כולל פרושים הי"ו פע"הק ת"ו [ה' ישמרם וינצרו, פה עיר הקודש תבנה ותכונן] לאחוזתה ונחלה לדורות עולם ולצמיתות, אשר בו מלבד הבית הכנסת החדשה [בית יעקב] [גם] שתי בתי מדרשות גדולות, מנחם ציון, שערי ציון, ובית ועד לחכמים, וקרוב לעשרה בתים גדולים וטובים לתלמוד תורה, ובתוכם שתי בתי מדרשות וארבעה חמשה בתים אשר תלמידי חכמים ישכנו בהם, ובית גדולה להכנסת אורחים, וכארבעה חדרים לבית מקוה מים, וקרוב חצר גדולה מרצפת חלקי אבנים בעוז והדר, וכל אלה מיד ה' היתה לנו.²²

לפי תיאור זה שימשה חצר החורבה בכללה לצורכי ציבור, ובמיוחד ללימוד תורה בבתי המדרש ובחדרים נוספים. ב־1874 תוארה הוויית הלימוד בחצר החורבה:

'מבני הנעורים בעלי מוח וּשְׁכָל צח לתורה, מאלה אשר ריחיים בצאנם [בעלי משפחה], והטו שכמם למס עובד לבקש טרף [פרנסה] לביתם, והשכיח עצמם [לעבוד] בחנויות ובתי מלאכה [...] לתשעה אלה, אשר בבקר הם באים אל בית מדרשם זה, אשר בחצר ר' יהודה החסיד ז"ל, אשר לכוללות הפרושים הי"ו, ובחצי הלילה בקיץ ובחורף שבים אל ביתם ושוקדים על לימודם כל היום וחצי הלילה, באין כל ביטול אף רגע, מלבד שעות האוכל והתפלה.'²³

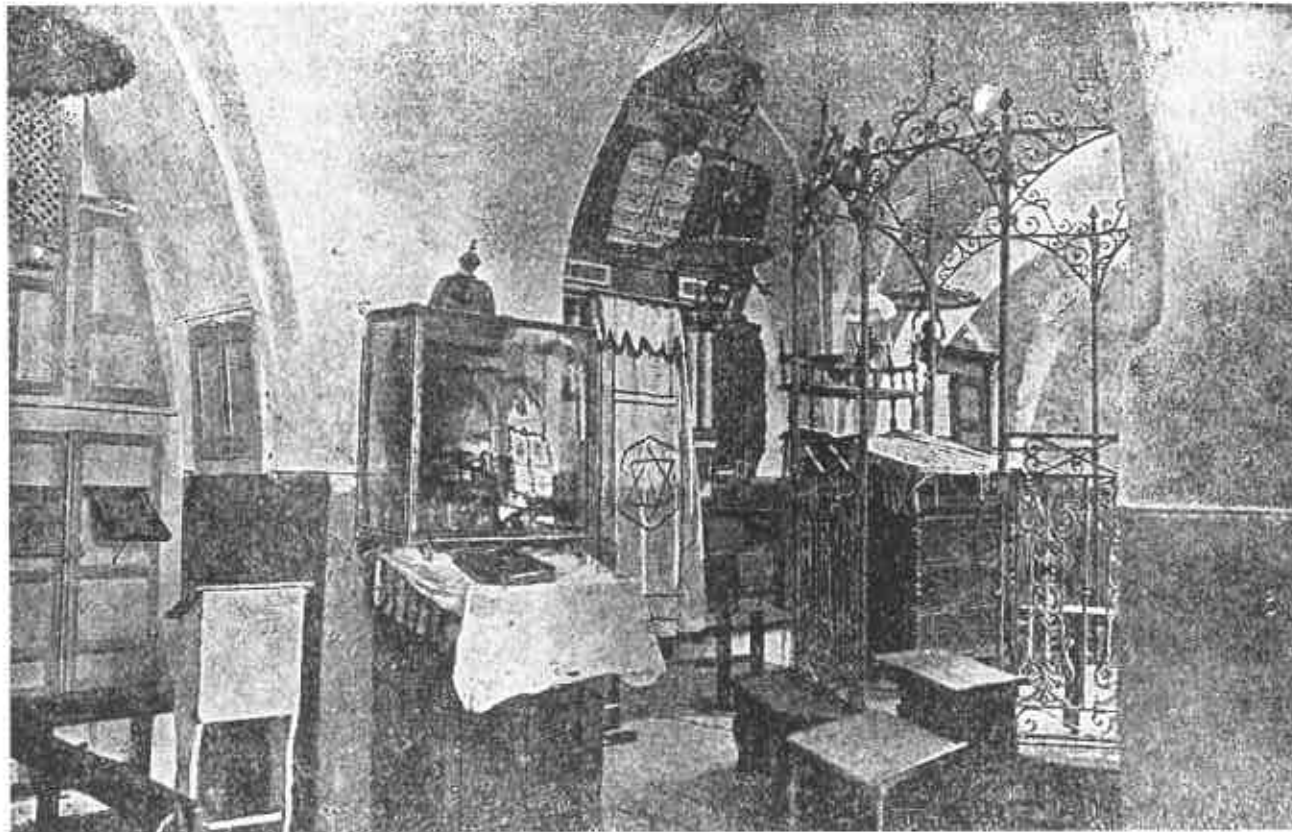
ב־1877 נמסר תיאור מרשים נוסף של ישיבת 'עץ חיים' בחצר החורבה:

בתוך נחלת האשכנזים (הנקרא בשם 'חורבת רבינו יהודה החסיד') שמה יעמדו בתי התלמוד תורה – בנין נפלא ומפואר, ובו נמצאו ארבעה עשר חדרים רחבי ידים, ורבים מהם בתים שניים ושלישים אשר להם חלונות מרווחים, ואויר צח יושב במו, ושבעים נערי ישראל ישקדו על דלתותיהם. הנערים יחלקו לארבעה עשר מדרגות [כתות], אשר הראשונה היא לילדי גמולי מחלב המצפצפים אותיות אלף בית ונקודותיהם. ומשם יעלה הילד מעלה למעלה ללימוד חמשה חומשי תורה וגמרא ומפרשיהם, עד המדרגה הי"ד, אשר היא לבחורי חסד, אשר חננם ה' ביתרון דעת ותבונה ואזניהם קשובות לקחת תורה מפי רב מפורסם בגמרא ופוסקים [...] הנערים אשר כבר השלימו חוק לימודם, ואשר כבר יצאו מהמדרגה הי"ד, המה יבאו אל הבית הרם הנקרא בשם 'ישיבת עץ חיים', שמה יקחו תורה מפי הרבנים הגדולים.²⁴

הישיבה בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים

המוסד הוסיף להתפתח ולגדול, וב־1897 כבר לא נמצא מקום לכל התלמידים בחצר החורבה, ושוב היה צורך לשכור חדרים מחוצה לה.²⁵ כעבור כשנתיים נוספו למתחם חדרים חדשים.²⁶ ב־1903 כבר כלל המוסד 45 חדרים וכיתות ברמות שונות, בתוכם כ־700 תלמידים בתלמוד תורה וכ־130 תלמידי חכמים בישיבת 'עץ חיים' הכללית.²⁷ מחצית מן הכיתות היו בחצר החורבה, והיתר היו פזורות באתרים נוספים.²⁸

נראה שזה היה קו פרשת המים בהתפתחותה של הישיבה בעיר העתיקה, שכן באותה עת החלה הנהירה אל מוחץ לחומות והעיר העתיקה הלכה ונידלדלה מתושביה. סניפים של הישיבה החלו להיפתח בשכונות החדשות, וב־1910 נחנך הסניף המרכזי מול שכונת מחנה יהודה.²⁹

בית המדרש מנחם ציון, ראשית המאה העשרים

25. סוקאצינסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 160.
 26. שם, עמ' 161-162.
 27. שם, עמ' 165.
 28. שם, עמ' 166-167.
 29. בן־אריה, עיר בראי (לעיל, הערה 10), עמ' 411.

21. שם, עמ' וב-נד.

22. אדי"ר, 'אזיען: מבשרת ירושלים', המגיד, ג' בחשוון תרכ"ה.

23. י' ריבלין, 'מגדל הלבנון צופה פני ירושלים', הלבנון, י"ז בשבט תרל"ד.

24. ג' קרסל, יהודה וירושלים: עתונתו של ר' יואל משה שאלאמאן תרל"ד-תרל"ח, ירושלים תשס"ו, עמ' 93. וראו י' בן־אריה, (לעיל, הערה 10), עמ' 410-411.

הלימוד בבית המדרש 'מנחם ציון'

בית המדרש 'מנחם ציון' נוסד ב-1837³⁰ והיה למפעל הציבורי הראשון בחצר האשכנזים המשוקמת.³¹ נראה שמסיבה זו נודע בכינוי 'בית המדרש הישן'.³² במקום זה החלה פעילותה של ישיבת 'עץ חיים' בראשית דרכה בשתי כיתות ללומדים צעירים בעזרת הנשים.³³ במשך הזמן היה בית המדרש למוקד לתורה ותפילה, ונעשה שם בית ועד לחכמים, ובית דין צדק.³⁴ וב-1860 נוספו חדרים בקומת הגג של בית המדרש לרווחת הלומדים.³⁵

חברת משמורים

ב-1876 נמסר כי 'ביהמ"ד מנחם ציון, ת"ח [תלמידי חכמים] יושבים ולומדים כל היום וכל הלילה'.³⁶ לפי עדות זו לא פסק הלימוד במקום בכל שעות היממה, והיא נתמכת בעדות אחרת מ-1875 ולפיה פעלו במקום ארבע ישיבות נפרדות, וכן: 'להיות משמרות קבועות בלילות ללמוד תורה בביהמ"ד, מן עד חצות, ומנין מחצות עד הבוקר, ומתחלפים [...] ומחלקים ש"ס [משנה או תלמוד] לאנשי החברה, למען יקוים כל הש"ס בכל שנה'.³⁸ הלימוד בלילות היה אם כן מתוכנן ומחושב, וחומר הלימוד חולק בין הלומדים מראש לפי משמרות. מי עמד מאחורי התארגנות זו ומה היו מוטיביו?

חותם חברת אור תורה משמורים

ההתארגנות, ובלשון בני התקופה – ה'חברה', נקראה 'משמורים אור תורה'. היא נוסדה ב-1847, ובפנקס הייסוד שלה נאמר שהיא הוקמה כדי לחדש מנהג קדמון שהיה ופסק.³⁹ ככל הנראה הכוונה היא ל'משמרות', מנהג של מקובלי ירושלים, שבבסיסו האמונה ברציפות לימודית בלי הפסקה בכל שעות היממה כאמצעי להחשת הגאולה.⁴⁰

אולם ייתכן שהיתה מגמה נוספת למסגרת ייחודית זו. ותיקי הרובע היהודי מספרים שהייתה לחברת משמרות תכלית ביטחונית ולמעשה לשמה היא נוסדה: ביצוע סיורים רגליים בסמטאות העיר העתיקה, בעיקר בעת חילופי משמרות הלימוד, לשם הגברת ביטחון התושבים היהודים. השלטון העות'מאני אסר סיורים כאלה, ולכן הסוו אותם המארגנים באמצעות הצגה של מסגרת לימודית, וזו גם הטיבה שאין לה עדות מפורשת במקורות התקופה.⁴¹ בין מייסדי החברה היה ר' זאב ולפנזון.⁴²

על הווי לימוד המשמרות נמסר ב-1895: 'החברה הנכבדה הזאת, אשר תמיד שמה לה לקו הצנע לכת דרכה, ולמטרה רוממה וקדושה לקחה לה הענין לענות בו, להחזיק משמורים חליפות בכל לילה ולילה, ובביהמ"ד לא פסקה תורה מפוקי' [ה] דרבנן [מפי החכמים], ומשקה הטיי מוגש לכל הבאים ללמוד בביהמ"ד הנ"ל [מנחם ציון], המונים המונים בכל לילה, וביחוד בלילות החורף'.⁴³ לחברה היה 'שמש' – ר' שמרל, ו'מעורר' – ר' שלום וועקער, ו'כשנתרבה הישוב חוץ לעיר, מעטו הלומדים בבית מדרש הזה, ונתבטלה חברת משמורים עתיקת היומין'.⁴⁴

חברת מגידי תהלים

מסגרת ייחודית נוספת התנהלה בחדר שמתחת לישיבה: ה'שטיבל' של ר' שלום, המכונה 'תלים זאגער'.

ר' שלום תלים זאגער היה חייט לפי מקצועו, והיה עומד בראש החברה 'מגידי תהלים', שהוא גם יסדה, ועל שם אותה חברה קיבל אף הוא את שמו 'מגידי תהלים'. בעל קול יפה ונעים, והיה מעורר את יהודי ירושלים לעבודת הבורא, לילה לילה, שעתים אחרי חצות, במשך עשרות בשנים [...] גם הערבים היו נהנים לשמוע את קולו החוץ צער והשתפכות הנפש, הבוקע את דממת הלילה, והיו מעריצים אותו על כך, ואיש לא העיז לפגוע בו בעברו יחידי בלילות אפלה בסמטאותיהם. לר' שלום היה 'שטיבל' (בית כנסת קטן) מיוחד בחורבת ר' יהודה החסיד, מיד בכניסה לחצר, מתחת לישיבה של עץ חיים. שם היה מתפלל, וה'שטיבל' נקרא על שמו.⁴⁵

30. שם, עמ' 339-341; א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה"ט, ירושלים תשמ"ה, עמ' 133-161.

31. 'ביהמ"ד מנחם ציון, ת"ח יושבים ולומדים כל היום וכל הלילה [...] הוא בביהמ"ד הראשון הנבנה על חורבת בית ר' יהודא חסיד ז"ע' (ש"ז בן מנחם מענדיל, זכרון ירושלים, ירושלים תרל"ז, דף ד ע"א).

32. 'יעלין, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ד, עמ' 7.

33. טוקאצ'נסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 129.

34. א"ל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ח-תרצ"א, עמ' 156.

35. טוקאצ'נסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 142-143.

36. מענדיל, זכרון ירושלים (לעיל, הערה 31), שם.

37. מפקד כולל אשכנזים פרושים בירושלים תרל"ה, כ"י מונטיפיורי (מתכ"י, 549, ס"ל 06171), דף ב ע"א.

38. שם, דף ח ע"א-ע"ב.

39. פי' גראייבסקי, 'משמורים אור תורה', מגניז ירושלים, יג (טבת תרצ"א), עמ' 3-4.

40. מ' אידל, 'על משמרות ומשיחיות בירושלים במאות הט"ז-ה"ד', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 83-94; I. Robinson, 'Messianic Prayer Vigils in Jerusalem in the Early 16th Century', *Jewish Quarterly Review*, 72, 1 (1981), pp. 32-42.

41. ריאיון עם שמעון ברפץ בביתו בשכונת בית חנינא בירושלים, 2004.

42. י' גליס, מגדולי ירושלים, ירושלים תשכ"ז, עמ' כח; א' הרביץ, מוסד היסוד, ירושלים תשי"ח, עמ' 37-39. על ר' זאב ולפנזון ראו א' מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל תק"ס-ת"ר 1800-1840, ירושלים תשנ"ז, עמ' 370-375.

43. 'הגליל', 'ירושלים', תבצלת, י"ט באב תרנ"ה.

44. ח' המבורגר, שלשה עולמות, ב, ירושלים תש"ו, עמ' פז. 'חברת משמורים' חודשה ב-1903 בשכונת ימין משה ביזמת ר' בן ציון יאדלר, 'המגיד הירושלמי' (ב' יאדלר, בטוב ירושלים, בני ברק תשכ"ז, עמ' קכג-קכד, קמו-קמז).

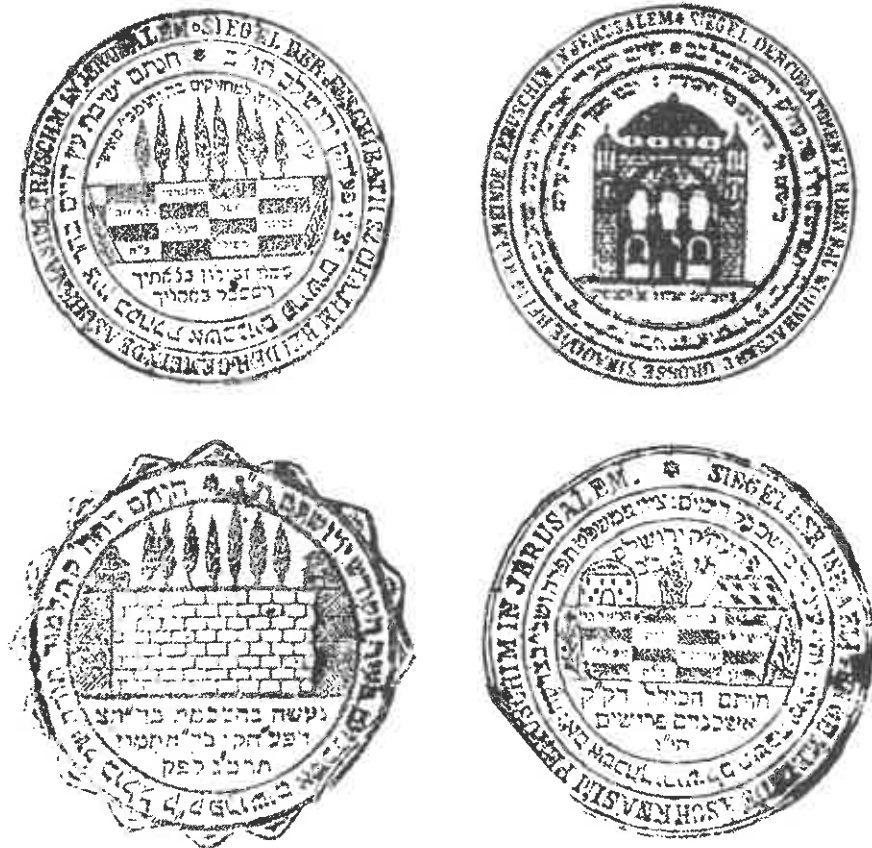
45. וייס, בשערין (לעיל, הערה 4), עמ' 90-91. וראו י' גבריאלי, 'ר' שלום אומר התהלים', י' ריסון ז"ל וז' סרמן (עורכים), ירושלים העתיקה: לקט ספורים, אגדות ותאורי חיים, ירושלים תשי"ח, עמ' 197; ש' הלוי, פרשיות בראשית בתולדות הישוב, ירושלים תשמ"ט, עמ' 219-223.

ישיבות בבית הכנסת 'שערי ציון' (דער נייער מדרש')

בית הכנסת 'שערי ציון' נוסד ב־1854 בדרום-מערב חצר החורבה.⁴⁶ ב־1875 נמסר על שלוש ישיבות הפועלות במקום,⁴⁷ וכנראה לפחות אחת מהן הוגדרה 'ישיבה קטנה', דהיינו ישיבה מובחרת לתלמידים מתקדמים.⁴⁸

הספרייה

בבית הכנסת שערי ציון הייתה ספרייה עשירה: 'בית המדרש נבנה אחריו [אחרי 'מנחם ציון'], שניהם מלאים ספרים, כמה וכמה שטי"ן [ספרי תלמוד] מדפוסים שונים, פוסקים ראשונים ואחרונים, הרבה שאלות ותשובות, ושאר חבורים'.⁴⁹

חותמות מוסדות הפרושים בירושלים. מימין למעלה: חותם גזברי ואמרכלי בניין החורבה

46. בן-אריה, עיר בראי [לעיל, הערה 10], עמ' 342.

47. מפקד אשכנזים, כת"י מונטיפיורי (לעיל, הערה 37).

48. י' פרס, מחקרים בדיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית, ירושלים תשכ"א, עמ' 103.

49. כהנין, שאלו [לעיל, הערה 20], עמ' נב.

ישיבת 'פרי יצחק'

ב־1899 נוספו חדרים חדשים לאורך בית המדרש 'שערי ציון' והם נחנכו בטקס רב רושם.⁵⁰ כעבור כשנה נמסר על ייסודו של מוסד מיוחד במתחם זה, כנראה בתלק של המבנה החדש: 'בהבנין הגדול והנהדר שבנתה ישיבת עץ חיים, על בית המדרש שערי ציון בחורבת ריה"ח [ר' יהודה החסיד], הוקצע [!] חדר מיוחד בעד ישיבה חדשה, הקטנה בכמותה וגדולה באיכותה, היא ישיבת פרי יצחק'.⁵¹ הישיבה נוסדה מעיזבונו של ר' יצחק אייזיק ראביגאוויץ מטלז, ועל שמו נקראה. היא יועדה להכשיר תלמידי חכמים לרבנות, ופרנסיה התכוונם להעמיד בראשה את ר' אריה לייב ראשקעס ולבחור בכל שלוש שנים שמונה אברכים בכירים,⁵² אך בשל סכסוכים על מינויים של בוגרי הישיבה לרבנות היא נסגרה כעבור זמן קצר.⁵³

לימוד בבית הכנסת בית יעקב - החורבה

בית הכנסת המרכזי, ששימש בעיקרו לתפילה, אכלס בתוכו חבורות של לומדים ושיעורים נישאו בו במשך כל שעות היום.⁵⁴

חבורות 'מעמדות' ו'שובבי"ם ת"ת'

בבית הכנסת החורבה התקיימו מנהגים שונים של לימוד ותפילה. אחד מהם הוא מנהג ה'מעמדות', מנהג קדמון של קריאת קטעים מתוך פסוקי תנ"ך, דברי חז"ל ותפילות. הקטעים הוגדרו מראש והותאמו לכל ימות השבוע.⁵⁵ מנהג אחר הוא 'שובבי"ם ת"ת' - ראשי תיבות: שמות, זארא, בא, בשלח, יתרו, משפטים, תרוסה, תצוה. אלו הן פרשיות בספר שמות, ויש הנהגים להתענות בימי חמישי בשבוע שחל באותן פרשיות כאשר השנה מעוברת, כלומר כשיש בה שני חודשי אדר.⁵⁶

וכך נמסר על המתרחש בבית כנסת החורבה: 'ביהכ"נ הזה הוא הראשי לעדת אשכנזים פרושים, ובו יש חבורות מעמדות ושובבי"ם ת"ת, ולומדים בו בכנפיא [בחבורה] [...] והוא פתוח כל היום גם לפני לומדים ויחידי'ם'.⁵⁷ נראה שאכלוס בית הכנסת בלומדים במשך כל שעות היום לא היה מובן מאליו, והיה צורך ליזום נוכחות לימודית במקום. ב־1900 או קודם לכן ייסד ר' ישעיה חשין בחורבה את חברת 'אנשי מעמד' או 'מעמדות'.⁵⁸ חברה זו נועדה 'לעשרה אנשים עניים [...] כדי שיהי' [ה] מצוי בכל יום מנין אנשים בבהכ"ס הגדול בבוקר ובערב [...] לבא לבהכ"ס לקרות מעמדות בכנפיא מדי יום ביומו בבוקר ובערב'.⁵⁹

50. טוקאצ'נסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 161-162.

51. [א"מ לנוץ], 'מבשרת ציון: שנת תר"ס', המגיד, י"ב באלול תר"ס.

52. פ' גראייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, ב' ירושלים תשנ"ד, עמ' 253.

53. טוקאצ'נסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 165. באותה תקופה נפתח מוסד נוסף למטרה זו, בית אליעזר, על שם אליעזר פרידמן מזאגור (י' שלמון, 'ישיבת עץ חיים בירושלים בזמנו של משה נחמיה כהנין [1866-1887]', ע' אסקס (עורך), ישיבות ובתי מדרשות, ירושלים תשס"ז, עמ' 196).

54. מפקד אשכנזים, כת"י מונטיפיורי (לעיל, הערה 37), דף א ע"ב.

55. י"ד אייזנשטיין, אוצר דינים ומנהגים, תל אביב תשל"ל, עמ' 244.

56. ר' שלום בן יצחק זקל [מונישטט], הלכות ומנהגי בנייני שלום מונישטט (מהדורת ש"י שפיצר), ירושלים תשנ"ז, עמ' קלה.

57. א"מ לנוץ, 'בתי הכנסיות והמדרשות של כל העדות השונות בירושלים ת"ו: מקומם זמן התיסדותם קורותם ומנהגיהם', הנ"ל (עורך), לוח ארץ ישראל לשנת התר"ע, ירושלים תרס"ט, עמ' 11.

58. ש"ב בריי, 'אה"ק: ירושלים', המגיד, כ"ג באב תרנ"א.

59. י"צ בלאנק, 'מודעה: אלמלא מעמדות לא נתקמו שמים וארץ', חבצלת, ב' בטבת תרס"א.

60. מורה דרך למקומות הקדושים, ירושלים תשל"ז, עמ' 6.

61. מפקד אשכנזים, כת"י מונטיפיורי (לעיל, הערה 37), דף א ע"א-ע"ב.

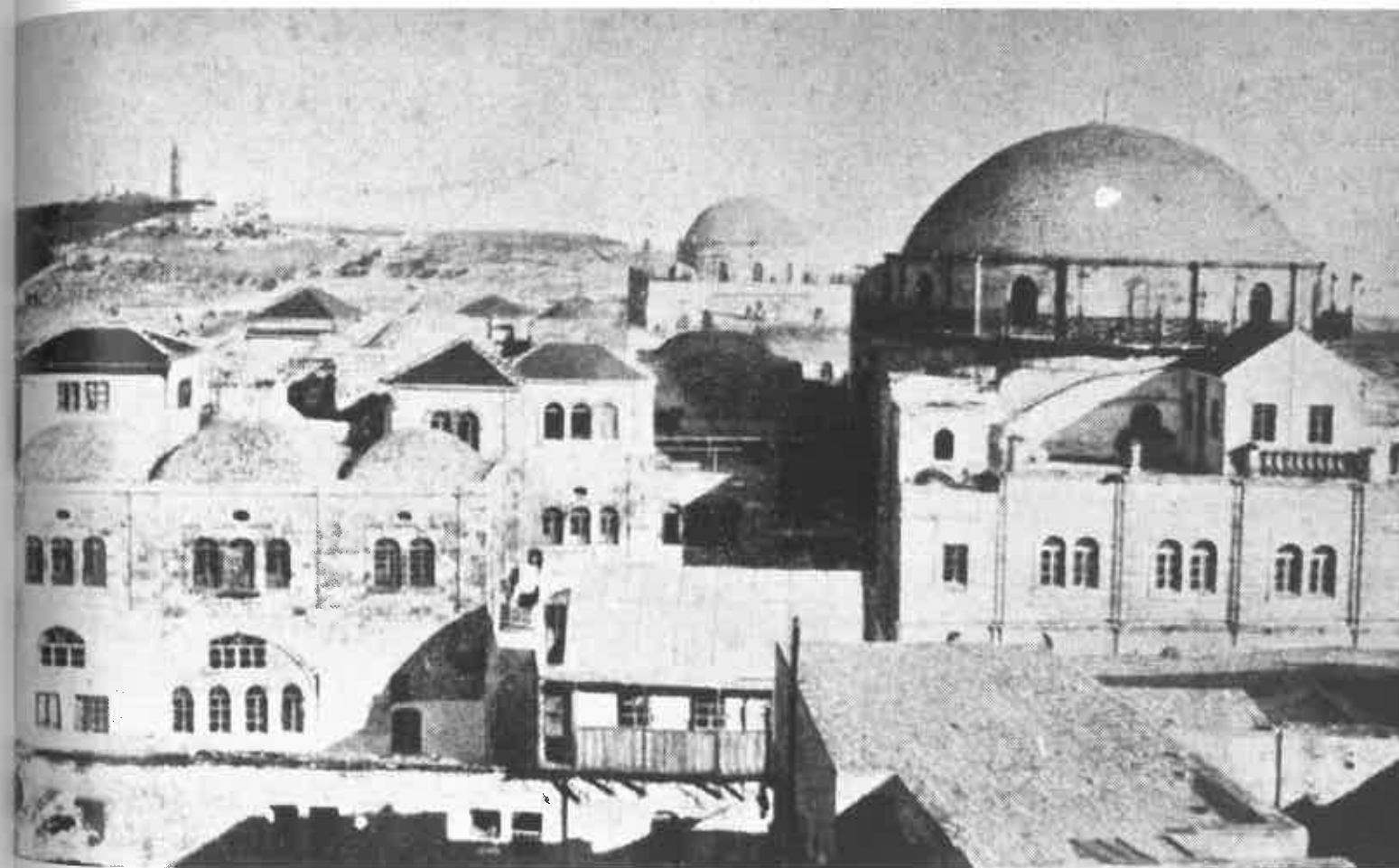
62. שם, דף ז ע"א-ע"ב.

לימוד בחדרי השטיבלאך

לפני הכניסה לבית הכנסת הגדול היו שני חדרי לימוד ותפילה, המכונים 'שטיבלאך'.⁶⁰ זה שמימין לכניסה נקרא 'אהל יעקב', וזה שמשמאל 'תורת חסד', והם שימשו ללימוד בשעות היום והלילה.⁶¹ חדר 'אהל יעקב' שימש את 'חברה תהלים ועיון תפלה [...] אין להם זמן קבוע, רק לעת הצורך [...] ובחצי היום הולך השמש בש"ק [בשבת קודש] בכל החצירות, וצועק בקול גדול עורו ישנים, ובאו לביהכ"נ לאמר תהלים'.⁶²

לימוד בחדרים שבכיפת הגג

גם ממרומי בניין בית הכנסת בקעו קולות של לימוד, והחדרים שבכיפת הגג של בית הכנסת שימשו ללימוד גמרא.⁶³ גם היו אברכים או בחורים מצויינים שדרשו לתת להם חדרים מיוחדים, ויתנו להם את התאים שבחצר ביהמ"ד, ביחוד אלה אשר על פינות גג ביהכ"נ הגדול, אח"כ היתה נתינת תא מיוחד כמו "אות כבוד להצטיינות", באשר רגיל הי' [ה] מן הגרש"ס [הגאון ר' שמואל סלנט] שליט"א לעלות בכבודו ובעצמו דרך

החורבה וסביבתה, ראשית המאה העשרים

63. שם, דף א ע"א.

64. טוקאצ'נסקי, בתי חסד (לעיל, הערה 11), עמ' 151-152.

65. בן-אריה, עיר בראי [לעיל, הערה 24], עמ' 325-330; ב' גת, הישוב היהודי בארץ ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים תשכ"ג, עמ' 72-75.

כל מדריגות הרבות העולים לגג ביהכ"נ ולהתעסק בד"ת [בדברי תורה] עם אחד הלומדים, ויהי זה לאות כי גם בעיני מרן שיחי' [ה] הנהו מצויין'.⁶⁴

בית דין צדק (בד"צ): בית הדין הרבני האשכנזי העליון

מבחינת רשויות השלטון העות'מאני נחשב בית הדין של העדה הספרדית בראשות ה'חכם באשי' לסמכות השיפוטית העליונה של המיעוט היהודי.⁶⁵ במקביל להתחזקותה הדמוגרפית והכלכלית של העדה האשכנזית במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה הלכו והתעצמו ביטויי העצמאות שהיא ביקשה לעצמה.⁶⁶ אחד מהם היה מוסד בית הדין האשכנזי העצמאי. במהותו היה בית הדין מוסד שיפוטי, אבל הוא נהנה מסמכויות פוליטיות וממעמד של הנהגה רחנית לכל בני העדה האשכנזית בירושלים, חסידים כפרושים.⁶⁷ סמכותו הגיעה לכדי פעולות עונשין חמורות דוגמת חרמות⁶⁸ ומלקות ב'קֶנְהָה'.⁶⁹

ייסודו של בית הדין האשכנזי מיוחס לר' משה מגיד ריבלין, שמינה את הרב שמואל סלנט, וזו הייתה פעילותו הציבורית הראשונה.⁷⁰ 'הגאון הגרש"ס [ר' שמואל סלנט] שליט"א בבואו לירושלם הושיב מיד בד"צ [בית דין צדק] קבוע בבית אחד סמוך לביתו,⁷¹ ויהי הוא המו"ץ [המורה צדק] וגם הראב"ד [הראש אב בית דין], והחצר הי' [ה] גם לבית משפט בין אדם לחבירו'.⁷² בית הדין בהנהגתו התייחד בפיקחות וברגישות.⁷³ מדבריו משתמע שבית הדין פעל בחצר החורבה, שהייתה גם לבית משפט. מיקומו של בית הדין בחצר החורבה אינו מקרי, ויש לראותו על רקע ביסוסה של חצר החורבה כמרכז פעילותה הציבורית של העדה האשכנזית.⁷⁴ ב-1855 פעל בית הדין במתחם ישיבת 'עץ חיים' וכוונה 'מדרש ותיקין'.⁷⁵ ב-1863 נמסר ביחס לישיבה זו:⁷⁶ 'ובית הכנסת גדולה וחממה מפוארה בהוד והדרת קודש, אין ערוך אליה, שמה בית וועד לחכמים ולמושב בית דין, ובתים רבים לת"ת של תשב"ר, וכל הנצרך לצרכי ציבור שם נמצא דָּמָם'.⁷⁷ כלומר בית הדין כלול במוסדות הלימוד והתפילה המרוכזים במקום.

66. בן-אריה, שם, עמ' 330-332.

67. א' מורגנשטרן, השיבה לירושלים, ירושלים תשס"ז, עמ' 346.

68. גת, הישוב היהודי (לעיל, הערה 65), עמ' 75-80.

69. 'וזה דבר הקונה: בחצר הקהל שבחורבה, בכותל של עזרת הנשים למזרח של החצר, היתה בנויה אצטבה עשויה בכוון כדי שיעמוד הנדון בגובה, למען יראה לכל הנאספים, אפילו הרחוקים. למעלה מהאצטבה, בגובה של קומת איש, היו קבועים בכותל שני מסמרים גדולים נקובים בראשם, רחוקים זה מזה בערך חצי אמה. אחרי שהעמידו את הנדון בין שני המסמרים האלה היו מלבישים תשוק של ברזל (ג"כ נקוב בשתי קצותיו) סביב לצוארו. ולמען לא יוכל הנדון להשתמט או לשבת, היו מנפסים מנעולים בתוך הנקבים של התשוק ושל המסמרים יעילין, זכרונות [לעיל, הערה 32], עמ' 21.

70. י' רימון וז"ז וסרמן, שמואל בדורו: רבי שמואל סלנט זצ"ל רבה של ירושלים תר"א-תרס"ט, חייו ופעלו, תל אביב תשכ"א, עמ' כג; מורגנשטרן, גאולה (לעיל, הערה 42), עמ' 330.

71. ר' שמואל סלנט עצמו התגורר במזרח חצר החורבה (א' ביר, ירושלים וסביבותיה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 26-27), בחלקה העליון (הירשברג, בארץ המזרח [לעיל, הערה 6], עמ' 297). תיאורים נוספים של ביתו ראו זייס, בשעריך [לעיל, הערה 4], עמ' 35; רימון וסרמן, שמואל בדורו [לעיל, הערה 70], עמ' כ-כא; טוקאצ'נסקי, בתי חסד [לעיל, הערה 11], עמ' 158. בשכנות לו התגורר חותנו ר' זונדל סלנט, שעלה שנתיים לפניו והיה מדמויות המופת של האשכנזים במאה התשע עשרה (שם, עמ' 127-128).

72. שם, עמ' 128.

73. רימון וסרמן, שמואל בדורו [לעיל, הערה 70], עמ' כג-כז.

74. מורגנשטרן, גאולה (לעיל, הערה 42), עמ' 327-343.

75. קובץ מפקדי מונטיפיורי, 1855, כתי" מונטיפיורי (מתכ"י, 531, ס"ל 06153), עמ' יז.

76. בשנה זו נערכו בישיבה שיפוצים והורחבו המבנים. ראו [ש"ש בויארסקי], 'דמעת העשוקים', חבצלת, ט' במרחשוון תרכ"ד.

77. 'בית אל', הלבנון, י"ב באדר תרכ"ג.

בית הדין התכנס בחדרים שונים בחצר האשכנזים. לפי אריה לייב פרוסקין נועד בית המדרש 'מנחם ציון' לבית הדין.⁷⁸ ולפי עדויות אחרות שימשו חדרי השטיבלאך בבית הכנסת החורבה גם את מושב בית הדין.⁷⁹ נראה שמקומו של בית הדין השתנה לפי הצרכים וההתפתחויות באתר.

מרכזיותה של חצר החורבה בשלהי התקופה העות'מאנית נגזרה מריכוז מוסדות הקהילה האשכנזית במקום ובהם מוסדות הלימוד והשיפוט, שמנהיגי קהילה זו ייחסו לקיומם חשיבות עליונה. את הווי הלימוד בחצר זו עיצבה במידה מכרעת הישיבה המרכזית 'עץ חיים' על אגפיה, ומסגרות לימוד קטנות מצאו את מקומן בפינות ובחדרים בתוך המבנים והוסיפו נופך מיוחד להווי הלימוד: קבוצות של מעיינים בעמקות לצד חבורות שינון, 'חיילים' בצבא המשמרות לצד מגידי תהלים במשך כל שעות היממה ודיינים השקועים בסוגיות משפטיות שנדרשו להכריע בהן. קשה להצביע על קשר בין הישיבה המרכזית לבין כל אותן מסגרות לימוד קטנות, אבל יש להניח שקשר כזה אכן נמצא ברוב המקרים.

תיאורים אלו פותחים צוהר ייחודי אל עולמם התרבותי של בני קהילת האשכנזים הפרושים בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית ותורמים להבנת צביונה של ההתיישבות היהודית בעיר העתיקה בכללה. למעשה ההצצה מבעד לצוהר זה היא ההצצה האחרונה אל חצר האשכנזים בתפארתה, לפני שתלך ותשקע נוכח היציאה מן החומות וההידרדרות הביטחונית הקשה בתקופת המנדט.

הרב שמואל סלנט בשנותיו האחרונות

78. פרוסקין, תולדות (לעיל, הערה 34), עמ' 156.

79. נ"ד פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי, ירושלים תרע"ג, עמ' 82; א"י מונסה, פדה את אברהם, ב, ירושלים תשס"ב, עמ' שנט.

תפלה!

סדרה וערוכה מאת מורינו

הגאון רבי שמואל סאלאנט שליט"א

ראש רבני ישראל ממדינות אירופא ואמעריקא השוכנים בירושלם. להתפלל ברוב עם

בבית הכנסת הגדולה בית יעקב בירושלם

להצלחה עם אמעריקא בני ארצות הברית במלחמתם מלהמת

מצות. מלהמת החופש לאהבת אדם:

אמרים במוטו תהלים י"ב כ' לה פנ קמד

אנא ה' אל רחום והגן שומע תפלה!

אנהו עבדיך בית יעקב השוכנים בהצרות קדשך. באנו היום לישפוך רנה ותפלה. לפני ד'יפל קדשך. בעד אהינו עם אמעריקא ארצות הברית המאוחדות. העם אשר נטעת במו אהבת האדם והופש האנושית שכם אהר על כל יושבי תבל ארצך. העם הנאור הזה יצאו היום לערוך מלחמה לקראת אויב נרא. לא להרחיב ארצם. ולרשת משכנות לא להם. יצאו לקראת נשק. כי אם באהבתם לקרא לטובים דרור. ולהלין עם עני מהמת עויטקוהם ולהביא צדק עולמים— כי באלה חפצת. ככתוב: כי אני ה' עושה חסד משפט וצדקה בארץ כי באלה חפצתי נאם ה'. אתה ה' הבוהן כליות. הבט משמים וראה אל מערבות הלוחמים האלה— והאר פניך אל המערכה המלאה רנשי צדק ואהבת האנושית ועל בניה המחרפים למות נפשם. למען חלין נשים מיד עויטקוהם— ועזרת להם. ושלתת מלאך לפניהם. ובגל אשר יפנו ישכילו. והרמת ימין נשיא הארץ. ועטרת את נכוריו נור נצחון. ועל צריהם הנף ידוך ושברת זרועם. גוי אכזרי ארץ עקובה מרם בניך. ונקמת נקמת דם עבדיך. והשפלת גאון עריצים. וינעו לנצח. וידעו כל יושבי ארץ כי אתה ה' שופט צדק בין עם לעם. וישוכו עריצים ויבקשו פניך ויכירו כח מלכותך. כי אתה ה' מלך עולמים שוכן בירושלם. ובא לציון גואל אמן:

תפילת ר' שמואל סלנט בבית הכנסת החורבה להצלחת צבא ארצות הברית, 1898